

**BEELDENDE EN ARCHITECTURALE
KUNSTEN**
tweede graad kso

BRUSSEL
D/2016/13.758/004

September 2016
(vervangt leerplan D/2000/0279/067)

Inhoudsopgave

1	Inleiding en situering van het leerplan	3
1.1	Lessentabellen.....	3
1.2	Inleiding	3
1.3	Situering.....	4
2	Beginsituatie en instroom	5
2.1	Beginsituatie.....	5
2.2	De bepalende leefwereld	5
3	Logisch studietraject	6
4	Christelijk mensbeeld	7
5	Opbouw en samenhang	8
5.1	Wisselwerking.....	8
5.2	Opbouw leerplan	8
6	Doelstellingen.....	9
6.1	Algemene doelstellingen	9
6.2	Specifieke doelstellingen Beeldende en architecturale Kunsten incl. Kunstinitiatie	10
7	Minimale materiële vereisten	15
7.1	Algemeen.....	15
7.2	Infrastructuur.....	15
7.3	Materiële en didactische uitrusting	16
8	Pedagogisch-didactische wenken	17
8.1	Enkele algemene tips ter inspiratie	17
8.2	Taalgericht vakonderwijs	20
8.3	Evaluatie	22
9	Bibliografie	27

1 Inleiding en situering van het leerplan

1.1 Lessentabellen

Zie www.katholiekonderwijs.vlaanderen bij leerplannen & lessentabellen.

1.2 Inleiding

In de studierichting Beeldende en architecturale kunsten kunnen leerlingen hun interesses en talenten voor het beeldende en het architecturale ontdekken. De mens drukt zich met klank, taal, beweging, kleur, beeld en vorm uit. Elk van die artistieke vormen heeft een eigen expressiekracht en geeft een mogelijkheid tot communiceren.

Dit leerplan laat leerlingen op een beeldende en architecturale manier verschillende vormen van taal en communicatie ervaren. Dat wil zeggen met aandacht voor de persoonlijke belevingswereld en de originele vormgeving ervan. Via hun creativiteit krijgen ze respect voor de taal van de kunst en ontdekken ze de waarde ervan. Leerlingen komen via impressie tot expressie en omgekeerd. Creatie legt een krachtige basis voor latere keuzes.

Een artistieke aanpak is veel meer dan het aanreiken van een aantal technieken, maar wil de leerling helpen zijn persoon te ontwikkelen. Beeldende en architecturale kunsten wil de jonge mens een instrument in handen geven, dat hem in staat zal stellen te experimenteren, zichzelf en de wereld te ontdekken.

De richting stimuleert het creatief denken en het experiment, maar wil niet van elke leerling een kunstenaar maken.

Dit is een 'open leerplan', wat wil zeggen dat je als leraar opdrachten kiest in functie van de doelstellingen, rekening houdend met de mogelijkheden, de leerstijlen en talenten van de leerlingen en met de specifieke schoolcontext. Het is belangrijk om je klas goed in te schatten en dat zelfs ook voor elke leerling binnen de groep. In je lessen kun je werken naar die heterogene klassengroep toe. Dat betekent ook dat je de lessen varieert in opbouw en tempo, verschillende werkvormen inzet, ondersteuning afstemt op de leerlingen ... zo probeer je elke leerling aan te spreken en te motiveren. Je werkt met een gedifferentieerd aanbod.

1.3 Situering

Het doel van deze studierichting is de leerling een algemene basisvorming die in relatie staat met de kunstzinnige component aan te bieden. Die kunstzinnige component bestaat uit een initiatie in de wereld van de beeldende kunst (vrij en toegepast) en van het architecturale. De richting biedt een basisopleiding en geeft de leerling de kans om de juiste attitudes te verwerven en de basistechnieken in te oefenen. De creativiteit wordt ontplooid en het zoeken naar originele oplossingen gestimuleerd.

Deze tweede graad heeft een sterk oriënterend karakter. Op basis van zijn ervaringen en mogelijkheden kan de leerling na deze tweede graad kiezen uit een aantal derde graden waar hij zich of in architecturale en binnenhuiskunst of in toegepaste beeldende kunst of in vrije beeldende kunst verder verdiept.

Beeldende en architecturale kunsten is geen specialisatie, laat geen opdeling toe van het beeldend domein noch systematische leerstofafbakening, maar benadert de beeldende en de architecturale vorming in haar totaliteit en met de nodige differentiatie. De leerling leert op een bewuste en zinvolle manier zijn eigen houding, rol en plaats te bepalen zowel in het domein van de beeldende en de architecturale kunsten als tegenover de maatschappij. Van groot belang is ook het bewust leren ontdekken, ervaren, ontwikkelen en visualiseren van een eigen emotionele beleving van de wereld.

Via de 'artistieke vorming' wordt de totale persoonlijkheid ontwikkeld. Dit wordt gerealiseerd door het leren begrijpen en hanteren van een universele beeldende taal. De leerling vormt zich in zowel de objectieve studie als in de vrije expressie. Het aanleren van diverse beeldende technieken en motorische tekenvaardigheden staat altijd in relatie tot vorm en inhoud.

De studierichting is gericht op verder studeren in het hoger onderwijs na de derde graad.

2 Beginsituatie en instroom

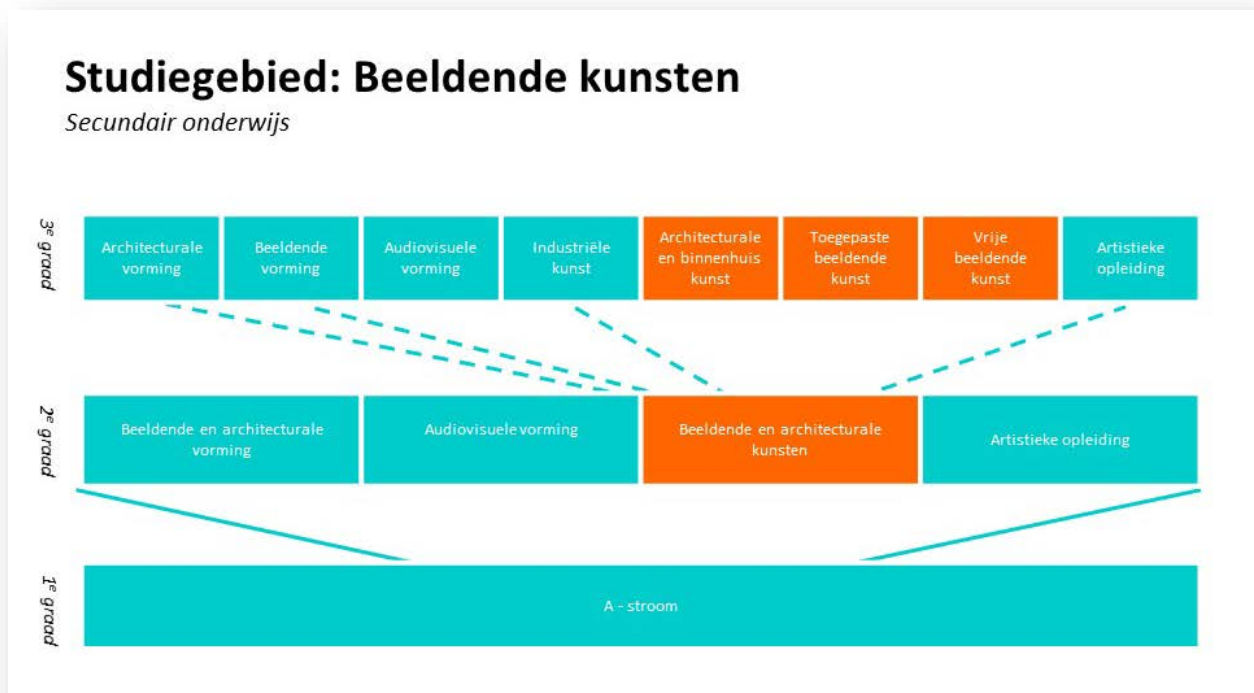
2.1 Beginsituatie

- De leerlingengroep is zeer heterogeen. De leerlingen komen uit diverse onderwijsvormen, uit een eerste of tweede graad en vanuit diverse basisopties of studierichtingen.
- De leerlingen die interesse voor de beeldende en architecturale kunst hebben, worden in deze studierichting geïnitieerd in en georiënteerd naar architectuur en binnenhuisarchitectuur, vrije beeldende kunst of toegepaste beeldende kunst.
- Zij zijn vanuit hun interessewereld vaak op zoek naar een voor hen aangepaste onderwijsvorming met een artistiek pakket.
- Ze voelen zich aangetrokken tot de wereld van het artistiek gebeuren en willen actief aan deze wereld participeren.
- Ze zijn gedreven om creatief te werken en hun creativiteit te ontwikkelen.
- Ze zijn bereid om hun artistieke en technische vaardigheden te ontwikkelen.
- Ze zijn in staat en bereid om in groep te werken en de eigen realisaties te vergelijken met die van anderen.
- De instromers van het tweede leerjaar worden passend gereduceerd.

2.2 De bepalende leefwereld

- De leerlingen zijn opgegroeid in een beeldcultuur. Ze worden ook buiten de onderwijswereld met een veelheid aan beelden geconfronteerd. Ze voelen zich uitgedaagd en zijn bereid om dieper en kritischer naar allerlei beelden te kijken.
- In een gefragmenteerde leefwereld die vaak gekenmerkt wordt door oppervlakkigheid en een 'zapcultuur', zijn de leerlingen bereid om die wereld in de lessen diepgaander te benaderen, nemen ze een houding aan van willen oefenen en volhouden, van passie en enthousiasme voor deze artistieke, creatieve aspecten in de opleiding.

3 Logisch studietraject

Leerlingen met interesse voor het beeldende, het architecturale, voor kunst en de communicatieve mogelijkheden ervan kunnen kiezen voor deze tweede graad wanneer ze voldoen aan de wettelijke instapvereisten, ze hebben de eerste graad van het secundair onderwijs met vrucht beëindigd.

Een groep leerlingen volgde in de *eerste graad* de basisoptie Artistieke Vorming, maar ook uit andere basisopties kunnen de leerlingen aansluiten.

In deze *tweede graad* krijgen de leerlingen de kans om zich - via onderzoek en experiment - de beeldtaal eigen te maken. Binnen de opdrachten en vanuit de eigen werkzaamheid van de leerlingen worden er op het beeldende en het architecturale accenten gelegd. De invalshoek of de thematiek is zo ruim mogelijk.

In de derde graad bouwen een aantal studierichtingen verder op de aspecten van de tweede graad Beeldende en architecturale kunsten: de derde graad Architecturale en binnenhuiskunst, de derde graad Toegepaste beeldende kunst en de derde graad Vrije beeldende kunst.

Verder studeren in de derde graad Artistieke opleiding is mogelijk.

Instromen in andere derde graden van het studiegebied Beeldende kunsten is uitzonderlijk haalbaar. Die studierichtingen hebben elk een eigen profiel dat niet direct op de tweede graad Beeldende en architecturale kunsten aansluit. Het is van belang dat de leerling zich goed informeert wanneer hij die keuze wil maken.

4 Christelijk mensbeeld

Ons onderwijs streeft de vorming van de totale persoon na waarbij het christelijke mensbeeld centraal staat. Onderstaande waarden zijn dan ook altijd na te streven tijdens alle handelingen:

- respect voor de medemens;
- solidariteit;
- zorg voor milieu en leven;
- respectvol omgaan met eigen geloof, anders gelovigen en niet-gelovigen;
- vanuit eigen spiritualiteit omgaan met ethische problemen.

5 Opbouw en samenhang

5.1 Wisselwerking

We pleiten voor een wisselwerking tussen de vakken van de basisvorming en de kunstvakken. Het refereren naar het kunstgebeuren vroeger en nu zal een vanzelfsprekend item zijn in de wisselwerking tussen leraar, leerling en leerdoelen. Het is vanuit pedagogisch-didactisch standpunt noodzakelijk om samenhang te brengen tussen theoretische benaderingen en de praktische, artistieke, beeldende en architecturale toepassingen.

5.2 Opbouw leerplan

Dit leerplan is bestemd voor de leerlingen van de tweede graad Beeldende en architecturale kunsten.

Het leerplan is opgebouwd uit ...

- 23 algemene doelstellingen en attitudes: die gelden voor alle kunstvakken van Beeldende en architecturale kunsten.
- 29 specifieke leerplandoelstellingen Beeldende en architecturale kunsten (20 doelen), incl. kunstinitiatie (9 doelen).

Die doelen zijn de invalshoeken voor het onderzoek van de beeldende middelen, de beeldende expressiemogelijkheden en het beeldend materiaal.

Waar in dit leerplan bij doelstellingen de term 'zoals' voorkomt, moet die gelezen worden als 'een keuze uit'.

Bij de didactische wenken zijn naast algemene tips ook ideeën voor evaluatie en het werken aan taalbeleid (via taalgericht vakonderwijs) opgenomen.

Het lerarenteam moet oog hebben voor zowel het proces als voor het eindproduct.

6 Doelstellingen

Waar in dit leerplan bij doelstellingen de term 'zoals' voorkomt, moet die gelezen worden als 'een keuze uit'. Een * wijst op een attitude en is na te streven.

6.1 Algemene doelstellingen

De leerling

- 1 ontwikkelt zijn totale persoonlijkheid;
- 2 ontwikkelt een referentiekader en een eigen beeldtaal;
- 3 brengt het domein van de beeldende en architecturale kunsten in relatie tot de maatschappij en legt een link met de hem omliggende wereld: cultuur, geschiedenis ...
- 4 onderzoekt kritisch, diepgaand de beeldtaal en experimenteert ermee;
- 5 proeft van verschillende culturele vormen via bv. een bezoek aan musea, tentoonstellingen;
- 6 ontwikkelt een onderzoekende houding;
- 7 onderzoekt, beleeft en begrijpt bewust het domein van de beeldende en architecturale kunsten;
- 8 ontwikkelt en onderzoekt ruimtelijk inzicht en ruimtelijk bewustzijn;
- 9 voert een artistieke opdracht uit via een werkproces;
- 10 neemt aandachtig en constant waar door te leren kijken, voelen, luisteren en beschouwen;
- 11 ervaart dat via kritische beschouwing van het experiment de creatieve vrijheid verder gestimuleerd en ontwikkeld wordt;
- 12 gaat zelfstandig aan de slag met een geformuleerde artistieke vraagstelling en zoekt naar een originele oplossing;
- 13 brengt een boodschap over via beeldende taal naar een ontvanger;
- 14 komt via verworven inzichten tot evaluatie van eigen en andermans werk;
- 15 kan vaardigheden en technieken toepassen;
- 16 beheerst een gepaste vakterminologie;

ATTITUDES

- 17 verwerft algemene attitudes, zoals zelfwerkzaamheid, inzet, doorzettingsvermogen, interesse en enthousiasme, zin voor objectiviteit, concentratie, methodische aanpak en samenwerking;*
- 18 wordt zich bewust van eigen en andermans uitdrukingsmogelijkheden en toont er respect voor;*
- 19 staat open voor de evoluties binnen de beeldcultuur en de architectuur;*
- 20 staat open voor, leert kijken naar, beleeft en analyseert kunst;*
- 21 toont respect voor materialen en gaat er duurzaam mee om;*
- 22 is kritisch t.o.v. zichzelf en allerlei bronnen;*
- 23 is bereid om verbanden te leggen, zowel horizontaal als verticaal, tussen vakken, vakdelen ... *

6.2 Specifieke doelstellingen Beeldende en architecturale kunsten incl. Kunstinitiatie

- 1 De leerling maakt bij 2D en 3D kennis met ...

BEELDENDE ELEMENTEN zoals ¹		MATERIALEN zoals	TECHNIEKEN zoals
<i>Compositie</i>	achtergrond asymmetrie beeldanalyse beeldas beweging centraal chaos convergerend diagonaal dieptewerking divergerend dynamisch evenwicht gesloten gulden snede harmonie horizontaal horizonlijn lineair	dragers digitale middelen gips latex houtskool houtsoorten inkten kartonsoorten kleefmaterialen klei krijtsoorten kunststoffen linoleum meetinstrumenten metaalsoorten papiersoorten pennen penselen potloden	assemblagetechnieken analoge (beeld)technieken bindtechnieken beeldhouwtechnieken collagetechnieken constructietechnieken digitale technieken grafische technieken installatie kleeftechnieken maquette moduleertechnieken opmetingstechnieken perspectiefmethodes presentatietechnieken projectietekenen schetstechnieken schildertechnieken snijtechnieken

¹ Het woord 'zoals' duidt op een keuze. De leraar maakt een selectie uit de **alfabetische** opsomming.

<i>Constructie</i>	<p>lyrisch modulus negatief opbouw open overlapping patroon positief raster richting ritme ruimtewerking rust samenhang spanning standpunt stapeling statisch structuur symmetrie verticaal voorgond</p> <p>compositie en functie compositie en inhoud compositie en kleur compositie en licht compositie en materie compositie en volume compositie en vorm</p> <p>constructie en lijn constructie en punt constructie en richting constructie en ruimte constructie en structuur constructie en vlak overspanning stabieleit</p>	recyclagematerialen snijmaterialen steensoorten stiften tekeninstrumenten textiel transparante materialen verfsoorten was	tekentechnieken textieltechnieken vergrotings- en verkleiningstechnieken vouwtechnieken
<i>Kleur</i>	gradatie kleurcontrast complementair contrast kleur tegen kleur contrast licht-donkercontrast kwaliteitscontrast kwantiteitscontrast warm-koudcontrast kleur en compositie kleur en dieptewerking kleur en evenwicht kleur en expressie kleur en functie kleur en harmonie kleur en helderheid kleur en kwaliteit kleur en licht		

	kleur en materie kleur en reproductie kleur en ruimtewerking kleur en symboliek kleur en techniek kleur en textuur kleur mengen monochroom, polychroom primaire kleur secundaire kleur tertiaire kleur tint toon		
<i>Licht</i>	licht-donkercontrast clair-obscur soorten licht transparantie spiegeling en reflectie licht- en schaduwwerking licht en ruimte licht en oriëntatie		
<i>Ruimte</i>	aanzicht basisvolumes binnenruimte buitenruimte constructie conventie diepteplan doorsnede grondvlak perspectief schaal verhouding ruimte en beleving ruimte en constructie ruimte en figuur ruimte en functie ruimte en illusie ruimte en inhoud ruimte en standpunt		
<i>Vorm</i>	basisvormen formaat negatieve vorm positieve vorm restvorm verhouding vorm als begrenzing vorm en abstractie		

	vorm en beweging vorm en constructie vorm en dieptewerking vorm en functie vorm en inhoud vorm en kleur vorm en licht vorm en materie vorm en ritme vorm en ruimtewerking vorm en stilering vorm en structuur vorm en symboliek vorm en textuur		
--	--	--	--

- 2 onderzoekt die beeldende elementen, materialen en technieken;
- 3 kan die beeldende elementen, materialen en technieken gebruiken om vorm te geven aan een inhoud of boodschap;
- 4 verwerft inzicht in de relatie tussen de beeldende middelen die hij nodig heeft om vorm te geven aan een inhoud of boodschap zowel binnen de beeldende als binnen de architecturale kunsten;
- 5 gebruikt de gepaste terminologie bij de communicatie over eigen of andermans werk. Hij verwoordt waarom hij iets gecreëerd heeft en verduidelijkt het proces;
- 6 vertrekt vanuit de waarneembare realiteit en leert waarnemen via diverse zintuigen;
- 7 gebruikt hulpmiddelen om tot inzicht te komen in de waarneming;
- 8 komt tot een gerichte studie die analyseert, structureert, abstraheert, combineert, integreert ...
- 9 ontwikkelt de waarneming en de weergave: vorm, volume, constructie en functie;
- 10 ontwikkelt tekenvaardigheid met tekeninstrumenten en met de losse hand;
- 11 verwerft inzicht in schaal, maat, constructie en verhouding;
- 12 gebruikt de verworvenheden van de waarneming en de analyse in het grotere geheel van de beeldende en architecturale kunsten;
- 13 ontwikkelt een persoonlijke beeldtaal zowel 2D als 3D;
- 14 ziet en ervaart dat kleur en materie in de beeldende en architecturale kunsten ruimere mogelijkheden biedt voor de persoonlijke expressie;
- 15 komt via het experimenteren tot een creatieve en authentieke oplossing;

- 16 kan zijn eigen werk situeren in en in dialoog gaan met de omringende leefwereld, de kunst, de cultuur, de architectuur ...
- 17 visualiseert zowel de externe wereld (uitbeelding, afbeelding) als de interne wereld (verbeelding, inbeelding);
- 18 voert een artistieke opdracht uit via een werkproces van documenteren, herkennen, experimenteren en onderzoeken, observeren, analyseren, synthetiseren, structureren, uitvoeren, reflecteren, communiceren en in interactie treden;
- 19 leert informatie opzoeken, selecteren in verschillende bronnen, die info verwerken en er kritisch mee omgaan;
- 20 is bereid om de juiste attitudes te verwerven zoals
 - o een gepaste houding aannemen bij het uitvoeren van een opdracht;*
 - o gemotiveerd en enthousiast aan de opdracht werken; *
 - o met deadlines kunnen omgaan; *
 - o een creatieve basishouding tonen; *
 - o ...

Kunstinitiatie

De leerling

- 1 toont belangstelling voor de kunst en het kunstgebeuren, bovendien ontwikkelt hij de behoefte om met kunst om te gaan;
- 2 leert bewust kijken naar kunst en benadert een kunstwerk zonder vooroordeel;
- 3 komt tot kunstbeleving door waarneming en analyse van een kunstwerk (beeld - muziek);
- 4 beheerst de juiste vakterminologie;
- 5 documenteert zich in de context van de opdrachten;
- 6 leert een kunstwerk in zijn historische, maatschappelijke context plaatsen;
- 7 leert een kunstwerk op het vlak van inhoud, vorm, karakter en referentiekader analyseren en verwoordt dat;
- 8 leert horizontale verbanden met de atelierwerking leggen;
- 9 verwerft op zijn niveau inzicht in en kennis over de beeldende elementen in de context van beeldende en architecturale kunsten, kan die benoemen en toelichten.

7 Minimale materiële vereisten

7.1 Algemeen

Om de leerplandoelstellingen bij de leerlingen te realiseren dient de school minimaal de hierna beschreven infrastructuur, materiële en didactische uitrusting ter beschikking te stellen, die beantwoordt aan de reglementaire eisen op het vlak van veiligheid, gezondheid, hygiëne, ergonomie en milieu. Daarnaast is dat alles aangepast aan de visie op leren die de school hanteert.

Er dient voldoende didactisch materiaal beschikbaar te zijn voor het bereiken van de doelstellingen. Omwille van de noodzaak van het werken met professionele en recente materialen en benodigdheden, pleiten we voor de beschikbaarheid van materialen en benodigdheden op de school - eventueel tijdelijk door middel van huren of lenen of beschikbaarheid in externe opleidingscentra ...

7.2 Infrastructuur

- Een ruim en voldoende verlicht atelier met grote onderhoudsvriendelijke tafels, voorzien van stromend water en voldoende stopcontacten.
- Voldoende aangrenzende bergruimte met:
 - kasten voor het opbergen van aanvullend materiaal van de school;
 - open rekken om onafgewerkte werkstukken te bewaren;
 - aangepaste bergruimte voor het opbergen van groot tekenpapier.
- Binnen en buiten het atelier ruimte en materiaal zoals prikwallen, kaders, sokkels om werken van leerlingen tentoon te stellen.
- Een ruimte die dienst doet als inspirerende leeromgeving:
 - een pc met internetaansluiting en projectiemogelijkheden;
 - een klas- of schoolbibliotheek met een minimum aan vakliteratuur, dvd's, kunstreproducties en andere.
- Een ruimte/zone om het afval te sorteren en te stockeren.

7.3 Materiële en didactische uitrusting

In functie van het realiseren van de doelen en van de gekozen opdracht is het van belang dat dit materieel beschikbaar is in de school.

ALGEMEEN

- Materieel voor afvalsortering: vuilnisbakken om te sorteren voor papier, PMD, plasticen restafval ...
- Voldoende verluchtingsmogelijkheden.

SPECIFIEK

- Machines/apparaten/toestellen zoals boormachine, soldeerbout, decoupeerzaag, vlakschuurmachine, belichtingsmateriaal, fototoestel, camera, lichtbak, snijmachine, scanner, schildersezel, printer, groot meetmateriaal, snijmatten, drukpers, tekentafel ...
- Grondstoffen zoals klei, gips, karton, papier, schilder- en tekengerei;
- Gereedschapskoffer met basismateriaal;
- Projectiemogelijkheid;
- Informatie- en communicatiemedia (internetaansluiting);
- Digitale middelen en gepaste software voor de opdrachten;
- Een klas- of schoolbibliotheek met een minimum aan vakliteratuur, dvd's, kunstreproducties en andere.

8 Pedagogisch-didactische wenken

8.1 Enkele algemene tips ter inspiratie

- Het leerplan is een algemene leidraad. De praktische verwerking ervan binnen de school gebeurt eigentijds en creatief, aangepast aan de persoonlijkheid van de leraar en de leerlingen. Voor het opmaken van jaarplannen is overleg nodig, binnen de graad en over de graden heen.
- Het is belangrijk dat de leraren van de verschillende kunstvakken samenwerken, afspraken maken en dus geregeld overlegmomenten of vakvergaderingen organiseren. De afspraken hebben zowel betrekking op het inhoudelijke, op de aanpak in de klas en de ateliers, op het organisatorische ...
- De leraar speelt een belangrijke rol, hij kan de leerlingen motiveren, enthousiasmeren en hen stimuleren. De leraar inspireert en coacht. Hij begeleidt actief het proces dat leerlingen bij de verschillende opdrachten doorlopen.
- Een opleiding binnen het kunstonderwijs impliceert een voortdurend groeiproces. Het groeiproces zelf zal dus een belangrijke doelstelling vormen. Elke productevaluatie blijft een momentopname binnen dit totale proces.
- De kunstvakken worden als een geheel gezien, waarbinnen de leerling op een zo verscheiden mogelijke manier de verschillende thema's kan benaderen en beeldende en architecturale mogelijkheden kan onderzoeken. Van groot belang daarbij is de begeleidende en evaluerende rol van de vakleraren die vanuit hun eigen opleiding en persoonlijkheid een verrijkende toetssteen zijn binnen het hele proces. De nadruk ligt dus op het zelf ontdekken en persoonlijk kritisch onderzoek. Daarbij spelen de technieken een belangrijke rol: zij zijn geen doel op zich, maar een schakel in het creatief proces. Via dit creatief proces ontdekt de leerling zichzelf en ontwikkelt hij een eigen beeldende en architecturale taal.
- De thema's die bij opdrachten en projecten aan bod kunnen komen, hebben - naast de specifiek beeldende en architecturale aspecten - ook een algemeen vormende waarde. Historische en actuele, culturele, sociale, politieke en wetenschappelijke onderwerpen (thema's) kunnen elkaar afwisselen.
- Binnen de opleiding is het inschakelen van kunstgeschiedenis/kunstinitiatie als documentatie, studie- en inspiratiebron belangrijk.

- Het geheel van de opdrachten vormt een belangrijke stimulans: documentatie, onderzoek en studie zijn de aangewezen middelen om met de leerlingen tot persoonlijke inhouden te komen. Er wordt veel aandacht besteed aan documentatie, voorontwerpen en experimenten, studies en inhoudelijke uitdieping van het werkproces.
- Om het methodisch werken en denken te bevorderen, houden de leerlingen een 'werkschrift', 'logboek' of 'documentatiemap' bij, waarin alle ontwerpen en experimenten, inspiratiebronnen, teksten, historische verwijzingen enz. tot een organisch geheel samensmelten.
- Overleg, thematisch/vakoverschrijdend werk en gezamenlijke initiatieven van de leraren vinden geregeld plaats. Via Kunstinitiatie worden verbanden gelegd tussen de algemene vorming en de kunstvakken, kunnen bruggen geslagen worden tussen 'atelier' en 'theorie'.
- De voorbereiding van de opdrachten in het kader van thema's en projecten gebeurt bij voorkeur in team en er kunnen afspraken gemaakt worden in verband met de vakoverschrijdende aspecten van de leerplandoelen. Projecten in samenwerking met de algemene vakken zijn wenselijk.
- Het is belangrijk dat leerlingen over een neerslag beschikken van de aan bod gekomen leerstof.
- Bij de initiatie in de wereld van de kunst wordt van de leerling als persoon vertrokken. De leerling voelt zich aangesproken door een beroep te doen op zijn emotioneel vermogen (affectief), op zijn vermogen tot kennen (cognitief) en op zijn gevoeligheid voor zintuiglijke indrukken (sensitief). Via waarneming, reflectie en dialoog worden deze vermogens ontwikkeld.
- Vertrekkend van de leerplandoelstellingen reikt de leraar de leerling een referentiekader aan. De leerling leert het eigen werk en de eigen ideeën in zijn omgeving confronteren met en plaatsen in de wereld van kunst, architectuur en cultuur. Namen, data, algemene historische situering en stellingen zijn relevante hulpmiddelen, maar geen doelen op zich.
- Studiereizen, bezoek aan musea, tentoonstellingen, manifestaties, workshops, beurzen ... en het bijwonen van concerten, dans-, en filmvoorstellingen zijn belangrijke aspecten in deze studierichting. Het accent ligt vooral op het leren omgaan met, het praten over, het wegnemen van vooroordelen over en het vormen en formuleren (mondeling en/of schriftelijk) van eigen inzichten over kunst, architectuur en cultuur. Door middel van multimediale technieken, allerlei beelden, museum- en galeriebezoeken, het doorbladeren van kunsttijdschriften ... krijgen de

leerlingen een ruim beeld van wat er zich vandaag in de wereld van de kunst en architectuur voordoet.

- Kunstinitiatie heeft oog voor de culturele en maatschappelijke realiteit. Kunstinitiatie is ondersteunend voor en vaak geïntegreerd in het atelierwerk, wat dus verschillend is met de aanpak van de lessen kunstgeschiedenis.
- Aan de basis van een les ligt de beschouwing/waarneming. Het leerproces gebeurt aan de hand van representatief en kwalitatief beeld- en/of klankmateriaal.
- De leerlingen zullen zoveel mogelijk zelf ontdekken en analyseren, experimenteren, conceptualiseren en verwoorden.
- Elke methode om kunst te beschouwen, kan in vraag gesteld worden en/of weerlegd worden.
- Het leerplan is gemeenschappelijk voor alle leerlingen, maar daarbinnen is er ruimte voor differentiatie, zowel binnen eenzelfde klas als tussen klassen en scholen. De leraar zal erover waken dat de leerlingen de voorgeschreven leerplandoelen en inhoud kunnen verwerken en zich maximaal kunnen ontplooien. Differentiatie slaat onder andere op een verschil in tempo, keuze en voorbeelden, niveau van evaluatie enz.
- De leraar probeert door middel van differentiatie in te spelen op de verschillen tussen de leerlingen om alle leerlingen een zo groot mogelijk leerrendement te laten behalen. Die verschillen uiten zich onder meer door het hebben van talent, de extra aandacht/interesse van een leerling voor een opdracht, het werkt tempo, de kracht van de expressie, een geweldig idee, het authentieke werken, de fantasie en verbeelding, de technische bekwaamheid, een hoog communicatiegehalte, de ondersteuning ...
- Differentiëren is een vanzelfsprekendheid bij beeldende en architecturale kunst. Op een beeldende en architecturale opdracht wordt van de leerling een origineel en authentiek antwoord verwacht. Dat wil zeggen dat de leerlingen zich op een persoonlijke manier en in een eigen stijl zoeken en ontwikkelen in beelden en beelden op een eigen manier tegemoet treden.
- Het beeldend en architecturaal proces is een constant actief gebeuren. Vanwege het probleemoplossend leren denken bij beeldende en architecturale kunst bepaalt de leerling zijn groeiproces deels zelf. De leerling krijgt onder begeleiding van de leraar geleidelijk aan verantwoordelijkheid, hij neemt zijn eigen leerproces in handen. Dat wil zeggen dat er voortdurend groeikansen gecreëerd worden, kansen om zelfstandig beslissingen te nemen.

- Het presenteren van de beeldende en architecturale resultaten van de leerlingen is een zinvol deel van het creatieve proces. Door het presenteren van de eigen werkstukken aan medeleerlingen zal het vertrouwen in hun eigen kunnen toenemen en leren ze op een respectvolle manier met anderen en hun werken omgaan.
- Maar een nog sterkere en motiverende kracht heeft het tentoonstellen van de beeldende en architecturale werken in de school waar ze te zien zijn door leerlingen, leraren en bezoekers. Zeker wanneer de leerlingen met hun creaties in hun zoektocht naar zichzelf kunnen tonen wie ze zijn.
- Digitale media is een van de communicatiemiddelen van de leerlingen, daarom probeert de leraar waar mogelijk aan te sluiten bij hun leefwereld en daarin verder te investeren.
- Meer ideeën voor een mogelijke aanpak
 - leerlingen leren een briefing analyseren en eigen aantekeningen maken;
 - leerlingen leren research doen in functie van een opdracht;
 - leerlingen leren brainstormen, klassikaal en individueel (bv. via mindmap);
 - leerlingen leren ideeschetsen, voorstudies, proefmaquettes ... maken;
 - leerlingen leren hun concept aan de klasgroep verduidelijken;
 - leerlingen luisteren naar de uiteenzetting van hun medeleerlingen;
 - leerlingen kijken kritisch naar het eigen werk en naar het werk van de anderen;
 -

8.2 Taalgericht vakonderwijs

Taal en leren zijn onlosmakelijk met elkaar verbonden. Die verwevenheid vormt de basis van het taalgericht vakonderwijs. Het gaat over een didactiek die, binnen het ruimere kader van een schooltaalbeleid, de taalontwikkeling van de leerlingen wil bevorderen, ook in de studierichting Beeldende en architecturale kunsten. Dat kan door 'contextrijk, interactief onderwijs met taalsteun' aan te bieden.

In dit punt willen we een aantal didactische tips geven om de lessen meer taalgericht te maken. Drie didactische principes: contextrijk, interactie en taalsteun wijzen een weg, maar zijn geen doel op zich.

Contextrijk

Onder context verstaan we het verband waarin de nieuwe leerinhoud geplaatst wordt. Welke aanknopingspunten reiken we onze leerlingen aan? Welke verbanden laten we henzelf leggen met eerdere ervaringen? Wat is hun voorkennis? Bij contextrijke lessen worden verbindingen gelegd tussen de leerinhoud, de leefwereld van de leerling, de actualiteit en eventueel andere vakken.

Interactie

Leren is een interactief proces: kennis groeit doordat je er met anderen over praat.

Leerlingen worden aangezet tot gerichte interactie over de doelen in duo's, in groepjes of klassikaal. Opdrachten worden zo gesteld dat leerlingen uitgedaagd worden om in interactie te treden. Samen improviseren, elkaar bevragen, informatie geven, spreken, schrijven ... zijn middelen om in interactie te treden. Daarbij is het belangrijk dat er aan de leerling ruimte gegeven wordt voor eigen inbreng. Bevorder dat leerlingen elkaar vragen stellen.

Taalsteun

Leraren geven in een klassensituatie vaak opdrachten. Voor die opdrachten gebruiken ze een specifieke woordenschat die we 'instructietaal' noemen. Daarbij gaat het vooral over werkwoorden die een bepaalde actie uitdrukken (construeer, illustreer, vergelijk, definieer, noteer, raadpleeg, situeer, verklaar, ontwerp, composeer, ontleed ...). De betekenis van die woorden is noodzakelijk om de betekenis van de opdracht te begrijpen.

Leerlingen die niet voldoende woordkennis hebben in verband met instructietaal, kunnen problemen ervaren met het begrijpen van de opdrachten.

Opdrachten moeten voor leerlingen talig toegankelijk zijn. Het organiseren van taalsteun maakt lessen, bronnen, opdrachten ... begrijpelijker voor de leerlingen.

Enkele tips i.v.m. taalsteun voor Beeldende en architecturale kunsten:

- De leraar kan een begrippenkader gebruiken. Hij is dan wel consequent bij het hanteren van begrippen.
- Een begrip brengt de leraar het best aan vanuit de lespraktijk en als het mogelijk is, doet hij dat vanuit een beschouwend of een creërend luik.
- De begrippen sluiten aan bij die van de basisvorming en de leraar legt dan ook de link.
- Werken met een kijkwijzer bij het waarnemen van kunst en bij de bespreking van het werk van de leerlingen kan de leerlingen ondersteunen.

- Ook bij opdrachten consequent dezelfde terminologie en een duidelijke structuur gebruiken, werkt verhelderend.
- Het is belangrijk om veel oefenkansen te bieden om deze competentie te verwerven, om beeldend werk te duiden in 'verbale taal' (schriftelijke en mondelinge verwoording). Elke stap van het artistieke proces vereist taalvaardigheid: zowel bij de opdrachtstelling, als in de documentatiefase, de ontwerpfase, de uitvoeringsfase en de evaluatie moeten de leerlingen teksten (begrijpend) lezen, hun eigen ideeën en inspiratie mondeling en schriftelijk verwoorden, communiceren met medeleerlingen en leraar, hun werk mondeling en schriftelijk toelichten.
- Werken met schrijfkaders

De mate van steun bij het schrijfkader kan variëren:

- alleen beginzinnen zijn gegeven,
- vooral te gebruiken vakwoorden,
- een eerder gemaakt schema gebruiken.

Schrijfkaders kunnen vakspecifiek ingevuld worden door bijvoorbeeld beginzinnen te wijzigen. Er bestaan schrijfkaders voor verschillende teksten, bijvoorbeeld een verslag, een vergelijkende tekst, een overtuigende tekst, enzovoort.

Op het internet zijn heel wat voorbeelden van schrijfkaders te vinden.

8.3 Evaluatie

Evaluatie maakt integraal deel uit van het leerproces. Evaluatie is gekoppeld aan de leerplandoelstellingen en gekozen werkvormen en wordt mee bepaald door het studierichtingsprofiel.

Vanuit de leerplandoelen streven we bij iedere opdracht een totaal leerproces na. Daarbij zijn vele niet onmiddellijk normatief, meetbare factoren in de hele persoonsvorming van de leerling even belangrijk als een eindresultaat. Aangezien we belang hechten aan het proces, is het ook vanzelfsprekend dat we in de evaluatie daaraan de nodige aandacht schenken.

Wanneer we willen ingrijpen op het leerproces is de rapportering, de duiding en de toelichting van de evaluatie belangrijk. Als we ons na een evaluatie beperken tot het weergeven van de cijfers, krijgt de leerling weinig adequate feedback. In de rapportering kunnen zowel de sterke als de verbeterpunten van de leerling weergegeven worden. Adviezen voor het verdere leerproces kunnen eveneens aan bod komen.

Het optimaliseren van het leerproces kan op twee manieren gebeuren:

- Sturen van het leerproces van de leerlingen

Het leerproces verbeteren bij leerlingen gaat gepaard met feedback. Belangrijker dan een puntenscore als beoordeling is de aandacht die besteed wordt aan de terugkoppeling van evaluatiegegevens.

- Sturen van het didactisch handelen van de leraar

De leraar gebruikt evaluatiegegevens om zijn didactisch handelen in vraag te stellen. Op basis van de gegevens plant hij remediëring en begeleiding van leerlingen.

Bij evaluatie gaat er naast productevaluatie veel aandacht naar procesevaluatie. Die omvat twee duidelijke aspecten nl. het creatief proces en de vakgebonden attitudes. Procesevaluatie is een vorm van gespreide evaluatie tijdens het trimester, waarbij de leraar het creatief proces en een aantal attitudes in beeld brengt en bijstuurt.

De productevaluatie is het directe resultaat van wat in het kader van een beeldende opdracht aangeleerd wordt. (Inhoud, beeldaspecten, techniek, materialen - materie ...)

Mogelijke criteria zijn:

- idee, inhoud, authenticiteit, originaliteit, themagerichtheid ...;
- expressieve toepassing van aangeleerde beeldaspecten;
- techniek en afwerking;
- ...

Het creatief proces is wat in functie van het tot stand komen van een resultaat ondersteund wordt. Daaronder verstaan we werken met een werkwijze, methode, stappenplan, werken met bepaalde concepten, integreren van eerder aangeleerde inhouden zoals beeldaspecten, technieken, materialen - materie ...

Mogelijke criteria zijn:

- begripsvorming (beeldende begrippen herkennen, verwoorden, verklaren ...);
- beeldtaal toepassen in functie van de beeldexpressie en de ontwikkeling van de authentieke beeldtaal;
- technieken, materie en materialen functioneel aanwenden in functie van ontwerp;
- creatief proces (probleemoplossend denken, persoonlijke interpretatie en verwerking ...);

- o processturing (werken met een stappenplan, reflecteren op het creatieve proces, procesmap ...)
- o ...

Een vakgebonden attitude is wat in functie van de 'gewenste houding' gestimuleerd wordt. In een evaluatie kunnen alleen attitudes opgenomen worden die in de leerplandoelen staan of die essentieel zijn voor het behalen van de leerplandoelen in hun geheel.

Mogelijke criteria zijn:

- o werkhouding en engagement (inzet - concentratie - tempo, stiptheid, in orde zijn met materialen en taken, doorzettingsvermogen, zorg voor kwaliteit, verantwoordelijkheidszin, betrokkenheid bij de opdracht ...);
- o creativiteit;
- o leerplanattitudes (evaluatieproces, kunst en cultuur, individuele attitude, sociale houding ...);
- o

Bij het beoordelingsproces is er een voortdurende wisselwerking tussen de leraar en de leerlingen. Evaluatie moet de leerling aanzetten tot zelfreflectie. Steeds belangrijker wordt in die zin ook de zelfevaluatie, waarbij de leerling enkele malen per jaar na een opdracht zijn eigen proces en product bevraagt.

Het vooraf bepalen van evaluatiecriteria is een taak van de leraar. Iedere opdracht vereist specifieke aandachtspunten en de waarde van iedere evaluatienorm is afhankelijk van de beoogde doelen. Die vooropgestelde criteria helpen de leerling inzicht te krijgen in gestelde doelen en verwachtingen gekoppeld aan de opdracht. Zo kunnen ze zichzelf voortdurend evalueren en bijsturen, zowel in de verschillende stappen van het proces als bij het product. Voor afspraken over evaluatie is horizontaal en verticaal overleg tijdens een vakvergadering nodig.

De leraar neemt meer de rol op van mentor, van coach, die de leerling kansen biedt en methodieken aanreikt om voorkennis te gebruiken, om nieuwe elementen te begrijpen en te integreren.

Evaluatie is bovendien noodzakelijk om een positieve oriëntering mogelijk te maken waarbij altijd rekening gehouden wordt met de mogelijkheden van elke leerling.

Op het einde van de tweede graad kan de leraar met een bepaalde zekerheid uitspraak doen over de juistheid van de studierichtingskeuze en over de motieven die aan de grondslag ervan liggen. De leraar kan tijdens de klassenraad advies verstrekken in verband met de oriëntatie naar de derde graad.

De evaluatie heeft een tweevoudige functie in een vormingsproces.

- Enerzijds maakt de evaluatie als permanente individuele begeleiding een essentieel deel uit van het leer- en vormingsproces.
- Anderzijds constateert ze de mate waarin/de wijze waarop het beeldend, architecturaal inzicht en de persoonlijke vorming van de leerling als leerproces verloopt.

Omwille van de specificiteit van de kennis, de vaardigheden en attitudes die tijdens de lessen bij de leerlingen ontwikkeld worden, is het erg belangrijk dat de leraar over de informatie uit de leerlingenevaluatie communiceert met de andere leraren, bijvoorbeeld tijdens klassenraden. Zijn informatie kan namelijk erg relevant zijn bij de begeleiding of studiekeuze van leerlingen in hun verdere schoolloopbaan (studierichting, opleiding, enz.).

Evaluatiemogelijkheden

- De permanente individuele begeleiding
 - Dit is een onderzoek naar de relatie 'opdracht - leerling': hoe gaat de leerling om met de opdracht, hoe begrijpt hij de opdracht ...? De evaluatie bestaat erin het werkproces van de leerling te toetsen aan de opdracht en omgekeerd.
 - Intellectuele benadering: inhoudelijk leren denken, gestructureerd werken, analyseren, verbanden leggen.
 - Zelfstandig informatie verzamelen.
 - Technische vaardigheden.
 - Evolutie van de leerling ...
- Door reflectie doet de leerling zelfkennis op en kan hij zich bijsturen. De leraar verzamelt op deze manier gegevens over de vorderingen en het leerproces van de leerling. Continue, constructieve feedback geven via informele gesprekken en door een formatieve evaluatie die het leerproces ondersteunt. Remediëring kan hier zinvol zijn.
- Het ateliergesprek
 - Leerlingen bespreken elkaars werk: individueel of in groepjes, of in de klasgroep.
 - Leerlingen leren omgaan met kritiek, ook positieve en opbouwend.

- De leraar creëert een veilig klasklimaat waardoor leerlingen zich durven uiten.
 - De leraar zorgt voor een transparante evaluatie. Tijdens het leerproces is het belangrijk dat leerlingen steeds weten welke de doelen zijn. Na een evaluatie krijgen de leerlingen zicht op wat goed en verkeerd ging. Zo worden kansen gecreëerd om de leerlingen uit hun fouten te laten leren.
 - Het ateliergesprek is een onderling toetsen of de lesdoelen (al dan niet) bereikt zijn binnen de context van de opdracht: individu, groep, leraar, maatschappij ... Die vorm van evaluatie gebeurt in een constructieve dialoog.
 - Tevens wordt er duidelijk gewezen op de vorderingen wat betreft de 'technische' vaardigheden, de verbeelding, de emotionele betrokkenheid, het engagement en het inzicht.
 - Daarenboven kan het ateliergesprek op een interessante wijze verruimd worden, wanneer de leraren van de andere kunstvakken daarbij geregeld actief betrokken worden. Zo wordt de evaluatie van het atelier aangevuld en gecorrigeerd door de benadering van andere visies.
 - De vakleraar is ook vaak de ontdekker van een bijzondere aanleg of talent bij de leerling. Leerlingen met bijzonder talent moeten daarop aangesproken en daarbij gestimuleerd worden, ze kunnen uitgedaagd worden met een aanbod op maat. Bovendien zal de leraar door zijn 'eigen kijk' op de leerling bepaalde informatie die anderen over een leerling aanbrenge, kunnen bevestigen of nuanceren.
- De eindevaluatie
 - De eindevaluatie met alle leraren kunstvakken samen onderzoekt de mogelijkheden van de leerling binnen het studieaanbod van de daaropvolgende leerjaren en formuleert in functie daarvan een oriënterend advies met betrekking tot de te kiezen studierichtingen van het tweede leerjaar van de tweede graad respectievelijk het eerste leerjaar van de derde graad.
 - De eindevaluatie wordt voorafgegaan door tussentijdse evaluaties van alle leraren kunstvakken, en dat verschillende keren per jaar, naargelang van een trimester- of semestersysteem.

Noot: de eindbeslissing berust bij de klassenraad.

9 Bibliografie

Boeiende boeken

Bartlett J., Harry N. , IN THE GARDEN, Abrams, Inc. Publishers, New York, ISBN 0-8109-0709-7

Boermans, B., BEELDENDE BEGRIPPEN, Begrippen in beeldende vormgeving, Lambo Arnhem, ISBN: 90.74119.37. 9

Brongers, D., Raemaekers, D., KUNST ABC, meer dan 1000 termen, Immerec bv., Wormer, 2004, ISBN 9789066111103

Burkhard, S., Febbraro, F., DE KUNST VAN HET KIJKEN, DE WERELDGESCHIEDENIS IN DE KUNST, Ludion, ISBN10 9055447668, ISBN13 9789055447664

Carasso, D., Schreuder, C., DE KLEINE KUNSTKIJKER, MUSEUMGIDS VOOR JONG EN OUD. ISBN 10 9069182734 - ISBN 13 9789069182735

Chaet, B., THE ART OF DRAWING, Harcourt Brace Jovanovich College Publishers, ISBN 0-03-062028-7

Ching, F. D.K., Juroszek, S. P., DESIGN – DRAWING, Van Nostrand Reinhold, ISBN 0-442-01909-2

Ching, F. D.K., FORM, SPACE AND ORDER, John Wiley and Sons Ltd, ISBN 9780471752165

Danto, A. C., WAT KUNST IS, Prometheus ISBN 978 9035104204208

Dearborn, M. V., MINARES VAN HET MODERNISME P GUGGENHEIM, Sirene ISBN 90 5831 3506

de Rynck, P., DE KUNST VAN HET KIJKEN, BIJBELVERHALEN EN MYTHEN IN DE SCHILDERKUNST VAN GIOTTO TOT GOYA, Ludion, ISBN10 9055447102, ISBN13 9789055447107

De Visser, A., HARDOP KIJKEN, SUN, ISBN10 9061682517, ISBN13 9789061682516

Febbraro, F., DE KUNST VAN HET KIJKEN, EROS IN DE KUNST, Ludion, ISBN10 9461300026, ISBN13 9789461300027

Fraser, T., KLEURENLEER, Librero, Kerkdriel, 2006, ISBN 9789057645839

Gerritsen, F., HET FENOMEEN KLEUR, De nieuwe kleurenleer gebaseerd op wetmatigheden van kleurperceptie, De Bilt – Canteleer, 1975, ISBN 9021300559, ISBN 978 90 213 0055 9 ISBN 9021300559

Gompertz, W., DAT KAN MIJN KLEINE ZUSJE OOK, Oorspronkelijke titel: What Are You Looking At?, J.M. Meulenhoff, ISBN10 9029088133, ISBN13 9789029088138

Gössel, P., Leurhäuser, G., ARCHITECTUUR VAN DE 20ste EEUW, deel 1 en deel 2, Librero, Köln/Kerkdriel, 2005, ISBN 978-3-8365-1684-6

Haak A.J.H., DE MENSELIJKE MAAT, De Vrije Uitgevers, ISBN 9789040725678

Hutton-Jamieson, KLEURPOTLODEN, Adviezen voor materiaal en techniek, Veenendaal, ISBN 90 6017 638 3

Itten, J., BEELDENDE VORMLEER, Cantecleer, ISBN 90 21300575

Jeffrey, I., DE KUNST VAN HET KIJKEN, HET VERHAAL VAN DE FOTOGRAFIE, Ludion, ISBN10 9055447773, ISBN13 9789055447770

Kindersley, D., KUNST: MEER DAN 2500 WERKEN VAN PREHISTORIE TOT NU, Davidsfonds, Leuven, 2010, ISBN 978-90-7363-22-5

Lavrijssen, L. (Vertaling), KUNST VOOR KINDEREN, een kennismaking met de indrukwekkendste schilderijen en beeldhouwwerken van de wereld (oorspronkelijke titel "Children's book of art, uitgegeven door Dorling Kindersley Limited, Londen, 2009), Vertaling door uitgeverij Lannoo 2009, ISBN 978 90 209 8558 0

Nelissen, N., HART VOOR ARCHITECTUUR. Uitgeverij Lambo ISBN 9789080785724

Otte, B., MODEL MAKING - CONCEIVE, CREATE AND CONVINCEN, Frame Publishers, ISBN 9789491727276

Szita J., Moore E., Hasegama K., MASTERCLASS INTERIOR DESIGN, Frame Publishers, ISBN 9789491727252

Thompson, J., DE KUNST VAN HET KIJKEN, HET VERHAAL VAN DE MODERNE SCHILDERKUNST VAN COURBET TOT WARHOL, Ludion, ISBN10 9055446254, ISBN13 9789055446254

Van Boeschoten, W., LEXICON VOOR DE KUNSTVAKKEN, uitgeverij Remmers, Tilburg, 4de druk, 2002, ISBN 90-6762-094-7

Van der Linden, F., GRAFISCHE TECHNIEKEN, Cantecleer, ISBN 90-213-0740-5

Van Haften A., UIT DE HAND - SCHETSVAARDIGHEDEN IN DE BOUWKUNDESTUDIE, Publikatieburo Bouwkunde, ISBN 9789052692388

Wilson, M., HET VERHAAL VAN DE HEDENDAAGSE KUNST, Ludion, ISBN10 9461300557, ISBN13 9789461300553

Zuffi, S., KUNST & KLEUR, Ludion, ISBN10 9461300506, ISBN13 9789461300508

Tijdschriften

- uitgegeven door Frame Publishers, www.frameweb.com
 - FRAME (interieur, design en toegepaste kunst)
 - MARK (interieur en architectuur)
 - ELEPHANT (vrije beeldende kunsten)
- Kunstschrift. (Werken rond thema's), een tweemaandelijks kunstschrift.
Postbus 10859, 1001 EW Amsterdam. - 020-625 1607.